

BOCSOR PÉTER

Megváltó elméletek

Ha betekintünk a mai irodalomelméleti szövegekbe, úgy tűnhet, hogy növekszik a szintézisre törekvő és kevésbé körülhatárolható elméleti álláspontból megszólaló írások száma. Az efféle munkák, melyek nem a kortárs irodalomelmélet sokat idézett szerzőitől származnak, feltételezik, hogy az irodalomértésről való gondolkodás olyan pontra ért, ahol a ma is ható teóriák több évtizedes jelenléte elegendő történeti háttérrel biztosít ahhoz, hogy átfogó és objektív vagy legalábbis semleges vélekedéseket fogalmazzunk meg.

Ilyen jellegű megközelítés az is, ha arra kérdezzük, hogy ezek az elméletek hol helyezkednek el az őket körülvevő társadalom politikai spektrumán, hogyan viszonyulnak a fennálló intézményrendszerhez.

Az alább következőkben ennek a kérdésfeltevésnek a csapdait járjuk körül a strukturalista, a marxista, a dekonstrukciós és a feminista irodalomelméletek politikai kontextusába betekintve, és Peter Washington *FRAUD Literary Theory and the End of English*¹ című könyvével vitázva.

Bizonytalan talajra lép, aki különböző nézőpontokat megjelenítő elméletek előfeltevéseinek összefüggéseit vizsgálva, azokat *továbbgondolva*, szélesebb elméletrendszerek megnevezésére tesz kísérletet. Gondolkodásunktól azonban nem idegen, hogy eltérő nyelvet használó, esetleg egymástól távoli korokban teret nyerő vagy akár különböző területtel (például zenével, építészettel, politikával vagy irodalommal) foglalkozó elméletek között párbeszédet kezdeményezzünk. Ennek egyik oka az, hogy az efféle előfeltevések mentén való továbbgondolás stratégiája nem sokban különbözik a magukra az elméletekre irányuló megértő tevékenységtől, mely egymásra épülő érvek viszonyrendszerét igyekszik feltárni.

Ezért nem meglepő felvetés az irodalomelméletek és a politika viszonyának vizsgálata. Noha kevés elmélet szán tágabb teret a maga politikai pozíciójának, nem ismeretlenek azok a vélekedések, amelyek szerint a hagyományos történeti alapú kritikát például jobboldali politikai erők támogatják, míg a feminista irodalomelmélet baloldali nézetrendszert képvisel.²

Washington hasonló meggyőződéssel rokonítja az említett négy elméletet a balvagy szélsőbaloldali ideológiákkal, megkérdőjelezve a radikális politikai elképzelések és az irodalomelméletek kölcsönhatásának jogosságát. Ezt nevezi *radikális irodalomelméletnek*, melyet a politikai nézetek explicit vállalása és terjesztése jellemez, amelyre a vele foglalkozók például az egyetemi oktatás kereteit használják fel. Emellett azt veti a négy elmélet szemére, hogy azok tudományos, kulturális és politikai hegemoniára törekednek a filozófia és a teológia korábbi pozíciójára pályázva.

Felvethető, hogy a tudásról való gondolkodásban bekövetkező *nyelvi fordulat* terelte az érdeklődést az irodalomelméletre, biztosítva ezzel számos hagyományosan ismeretelméleti és ontológiai kérdés érvényességét az interpretációs stratégiákkal foglalkozó diszkurzus számára. Az azonban valóban feltűnő, hogy az európai egyetemeken, és főként az észak-amerikai kontinensen mennyire megerősödtek az irodalomtanszékek, és azok hogyan ontják az elméleti kérdésekben alapszinten tájékozott diplomáso-

kat. Ilyen helyzetben megnövekszik azoknak a *textuális gerilláknak* száma, akik az ideológiai függetlenség és az objektivitás lehetőségét megkérdőjelezve nyíltan olyan politikai kritikát gyakorolnak, amely gyakran *pozitív indoktrinációnak* hat.³

Ugyanakkor nem könnyű meghatározni, milyen megnyilvánulást ítélnénk pozitív indoktrinációnak. Az irodalommal foglalkozók körének tágulásával valószínűleg megnövekszik azoknak a szöveggyártó műhelyeknek és szerzőknek a szerepe, akik számára kevésbé nyilvánvaló az irodalommal foglalkozás nyelve és az intézményrendszerhez való körülhatárolható viszony mibenléte. Ha pedig egy intézménynek számolnia kell ilyen műhelyekkel, az saját kontúrjainak elmosódását jelzi.

A *textuális gerilla* mítosza pedig megköveteli, hogy az interpretációs csomópontokra szövegeket irányító ellenálló magát az intézmény margóján képzelje el. Az efféle *képváltság* érzését magyarázhatjuk azzal, hogy ezt az ellenálló magatartást a *bentlélet* csálthatatlanul jelző végső megoldásoknak az elvetése jellemzi, ahol az alkalmi eufória forrása a kérdések folytonos újrafeltevése. Gondolhatunk azonban arra is, hogy a szembenállás tudatos vállalását egy etikai döntésből eredő független értékrend motiválja. Ugyanakkor a gerilla tevékenysége során meghozott konkrét döntések mindannyiszor olyan morális kontextusban jelennek meg, amely, mondjuk, meghatározza azokat a folyóiratokat, ahol az illető publikálni hajlandó. Ez a kontextus viszont ellentmond a társadalmi margó kínálta szerepeknek.

Ha tehát pozitív indoktrinációnak és gerillaháborúnak képzeljük az irodalomelméleti vitákat, akkor azok színhelyéül szilárd intézményi struktúrát és leírható tudományos diskurzust tételezünk fel; a résztvevőket pedig vagy pragmatikus szempontok szerint ítéljük el, vagy egy ellentmondásos morális értékrendnek szolgáltatjuk ki.

A társadalomformáló szerepvállalás az említett elméletek közül egyértelműbben vethető fel a marxista és a feminista kritikával kapcsolatban, hiszen azok konkrét társadalmi célkitűzéseket megfogalmazó ideológiai rendszerekből nőttek ki. Azonban az ismeretelmélet nyelvi fordulatainak kontextusában, ahol a világról való ismereteink nyelvi konstituálódása előfeltévesként szerepel, a nyelv működésének vizsgálata és kritikája felhívja a figyelmet az értelmezői stratégiákat vizsgáló strukturalizmus és dekonstrukció vélt vagy valós szándékaira az intézményrendszerrel kapcsolatban. Csupán a tudományos intézményrendszert tekintve viszont a strukturalizmus és a marxista kritika rokonítható, melyek eredetileg elfogadják a kifejtett tudományos elmélet lehetőségét, míg a dekonstrukció és a feminista kritika elméletellenes álláspontból kétségbe vonja azt.

A strukturalista irodalomelmélet, mely az izomorfizmus felfedezésén alapuló elemzési módszerrel vizsgálja a jelentéslétrehozás feltételeit, első látásra besorolható a független elméleti nézőpontot megjelenítő kognitív tudományok közé. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy ez az elmélet megkísérli különböző értékrendszerek létrejöttének és befolyásolhatóságának felderítését, akkor a strukturalizmussal kapcsolatban beszélhetünk ideológia-kritikai szándékról is.

Az első esetben egy strukturalista kritikus például a századforduló novellairódmáról szólva a domináns mítoszok és a visszatérő strukturális motívumok vizsgálatával kísérletet tehetne a novellákban megjelenő női mítosz leírására. A kritikus igekezne tetten érni, hogy ez a mítosz miképp artikulálódik különböző szöveghelyeken, valamint, hogy milyen lényegi jellemzők közősek ezekben az előfordulásokban és azokban a konvenciókban – szélesebb szimbolikus rendszerekben vagy mitológiákban –, amelyekkel összefüggésbe hozhatók. Amikor azonban a társadalmi értékrend is a vizsgálat tárgya, akkor a kritikus kitérne arra, ahogyan az irodalmi struktúrák erősítik vagy ép-

pen kikezdi az érvényes ideológiai előfeltevéseket. Ez esetben a női szakralitás megváltozásának vizsgálata hírt adna a korszak nemi szereprendszeréről, történeti hátteret biztosítva a társadalmi értékrend későbbi folyamatainak megértéséhez. Az ilyen vizsgálat nyilvánvalóan nyomon követhető politikai nézőpontokat jelölne ki.

Az elmélet e két aspektusa között ellentmondásnak tűnhet, hogy eltérő módon vetik fel a *nyelvi referencia* problémáját: a strukturális elemzés a *nyelvi megfogalmazásokon belüli* jelentésalkotó különbségek és hasonlóságok megfigyelésére helyezi a hangsúlyt, az ideológia-kritika pedig a referencia érvényesítésével a *társadalmi valóságról* igyekszik képet kapni. Amennyiben elfogadjuk a strukturalista irodalomelmélet efféle inkonzisztenciáját, akkor talán sikerült leleplezni és aláásni e szemlélet politikai célkitűzéseit. Az ellentmondás közelebről szemügyre véve azonban más következtetésre jutunk.

Az elmélet strukturális elemzésnek nevezett aspektusa abban a pillanatban, ahogy megkísérli megfogalmazni az érintett szélesebb szimbolikus rendszereket vagy az aktuális konvenciót, kilép a szűken értelmezett fikcionalitás területéről, hiszen bármely konvenció leírásához ideológiailag körülhatárolható szempontrendszer szükséges. Másfelől pedig az ideológia-kritikai megközelítés által megfigyelt társadalmi viszonyrendszer és annak történeti modellekben való leírása éppúgy ideológiai kritika alá vethető forrásokból táplálkozik, mint az ilyen kontextusban vizsgált irodalmi művek.

A strukturalista irodalomelmélet politikai pozícióinak leírásával felmerülő nehézségekhez hasonló problémákkal kell szembenéznünk, ha a dekonstrukciót vizsgáljuk ilyen szempontból. A strukturalizmussal ellentétben a dekonstrukció nem egyetlen tudományos modellek kialakítását tűzi ki céljául, csupán értelmezői stratégiák vizsgálatát végzi, esetében mégis a fent leírtaknál szélsőségesebben vethető fel az ideológiai törekvések érvényesülésének kérdése. Ha elfogadjuk, hogy bármely elméleti diszkurzusról elmondható: az nem más, mint az elgondolható vélekedések egy kontextuálisan meghatározott előfordulása, akkor könnyen érvelhetünk amellett, hogy ennek az értelmezési módszernek a követői képesek érzik magukat a társadalom ideológiai és intézményi kritika általi átformálására. Ez a tevékenység pedig az interpretáció pluralizmusának – vagy akár a hermeneutikai anarchiának – hangsúlyozásával forradalmi színezetet kap, tehát felvethető, hogy az értelmezői szabadságra való törekvés a politikai felszabadítás igényét rejti magában. A dekonstrukció ilyen felfogása által megfogalmazott problémák – a kritikus diktátori szerepe a szerzői autoritás helyett, továbbá a differenciális rendszer esetlegessége a konszenzuson alapuló referencia helyett – a dogmatikus szkepticizmus vádjából következő ellentmondásokból erednek.

Egy szélsőséges szkepticizmusra épülő rendszerben könnyen kimutathatók következetlenségek, hiszen a szkepticista rendszer fogalma maga is ellentmondásos. Ezt a problémát a gondolkodás történetében már számos alkalommal megfogalmazták olyan elméletirők, akik a tudás alapjait megkérdőjelező gondolkodókat bírálták Pürrhontól Hume-ig. Maga Hume is nyilvánvalóvá tette az *Értekezés az emberi értelemről* utolsó fejezetében, hogy csak igen erőtlén érveléssel képes alátámasztani javaslatát egy alkalmazható, *mérsékelt szkepticizmusra*.⁴ Ezek után valószínű, hogy a dekonstrukció elméleti körvonalainak megrajzolásához nem jutunk közelebb, ha egyszerűen dogmatikus szkepticizmust emlegetünk. Ez azt jelenti, hogy noha nyilvánvalóan minden dekonstruktivistáknak a szöveg és értelmezés ki van téve politikai interpretációnak, kevés esély van arra, hogy egy kétpólusú mátrixon – jobb és baloldal között – azokat magabiztosan elhelyezzük.

A dekonstruktív irodalomtudománnyal összetett viszonyban álló posztmodern elképzelések a társadalomról rávilágítanak az újabb elméleti megközelítésekhez rendelt

politikai kontextus irrelevanciájára. A *digitális forradalom* fogalma – melyben egyebek között a *forradalom* felfogásának megváltozása is lényeges összetevő – ráirányítja a figyelmet az információ áramlásának gazdasági vonatkozásaira⁵. A gazdasági szerkezet megváltozása pedig bizonyosan eltolódásokat eredményez az érintett társadalom hatalmi struktúrájában. Ebben a helyzetben megkérdőjeleződik a szilárdnak hitt politikai intézményrendszer – akár a demokratikus elvekre épülő *állam*-felépítésének érvényessége, legitimációs csomópontjainak és problémakezelési stratégiáinak működőképessége. Mindez ismét arra figyelmeztet, hogy az elfogadott politikai diszkurzus szótárával nehezen tehetünk fel kérdéseket a kortárs irodalomelméleteknek.

A marxista és a feminista irodalomelmélet politikai szerepvállalásával kapcsolatban felvethető ismeretelméleti kifogások hasonlóak a strukturalizmus és a dekonstrukció megfelelő problémáihoz. A marxista kritikust gyakran éri a vád, hogy – a strukturalizmushoz hasonlóan – olyan átfogó elméleti alap létrehozására törekszik a marxista terminológia segítségével, amely kizárólagos érvényű társadalomértelmezést sejtet. A feminista kritikusként viszont az vehető a szemére – a dekonstrukció bírálatával párhuzamosan –, hogy a feminista szempontok szerinti társadalomkritika, miként a feminista kánon is, esetlegessé válik, ha komolyan vesszük a radikális feminizmus által elfogadott tételt, miszerint az igazság, akár az irodalomtörténet maga, fikciós struktúrában mutatja meg magát. Ezek a problémák a fent említett kifogásokkal rokoníthatók, és velük megegyező módon nem hiteltelenítik, de nem is ragadják meg a marxista és a feminista kritika politikai törekvéseit.

E két elmélet politikai kontextusba helyezése azonban a strukturalizmustól és a dekonstrukciótól eltérő kérdéseket is felvet. A marxista és a feminista kritikát mozgóató mítoszok (a társadalmi egyenlőtlenség, valamint egyfelől a termelőerők és a termelési módok konfliktusa, másfelől pedig a *női élmény [female experience]* központi szerepe) mindkét elméletet olyan morális kontextusba helyezik, amelyben az elnyomott osztályok és a nők jogai fontosabbnak tűnnek, mint az irodalom vizsgálata, ezért kell az irodalomtudományt a fenti értékek körül kialakítani.

Ez egy olyan nézőpontból fogalmazható meg problémaként, ahonnan az ismeretelméleti radikalizmus és a radikális politikai törekvések közti kapcsolat merő retorikának tűnik, vagyis hogy a kapcsolat az előfeltevések bizonytalan és ellentmondásos rendszerére épül. Ugyanez elmondható azonban az elméletekhez hozzárendelt politikai diszkurzusról, sőt, általában az elméletek gyakorlati konzekvenciáiról is⁶. Ebben az értelemben tehát a tárgyalt elméleteket reagálásra készítő *társadalmi valóság* nem olyan szövegen kívüli realitás, amelyhez bármilyen viszonyulás inkonzisztenciát okozna az azt problémaként kezelő elméletekben.

Mindezek alapján elmondható, hogy a jelenkori irodalomelméleteknek az a feltevése, miszerint a nyelv és a valóság viszonya miatt a domináns elméleti diszkurzus befolyásolása a valóságról alkotott elképzeléseink – esetünkben a társadalmi valóság – megváltoztatásához vezetnek⁷, nem foglal magában olyan transzformációt a politikai érdekérvényesítés irányában, amely kijelölné azok konkrét politikai pozícióit, vagy leleplezné az értelmező stratégiák mögött meghúzódó szándékolt indoktrinációt. Bár mely elmélettel szemben támasztható olyan igény, hogy az megfogalmazza és folytonosan újragondolja viszonyát a társadalmi diszkurzusból való jelenlétét biztosító intézményrendszerhez, de ezt csak az aktuális intézményi szerkezetre vonatkozó érvényes állítások kontextusában érdemes tennie. Az efféle állítások érvényességét pedig a kortárs irodalomelméleti viták színterén megjelenő elgondolások erősen befolyásolják.

JEGYZETEK

1. Peter Washington, *FRAUD Literary Theory and the End of English*, Glasgow: William Collins Sons Co. Ltd, 1989.
2. Még olyan aktuálpolitikai értelmezések is szárnyra kapnak, miszerint például Magyarországon a hermeneuták a Magyar Demokrata Fórum, a dekonstruktorok pedig a Szabad Demokraták Szövetségének szimpatizánsai. Ezek azonban már olyan meggondolások, amelyek az irodalompolitika vagy akár az irodalmi intézményrendszer támogatottságának viszonyait firtató, gyakran anyagi érdekeket megjelenítő aktuális viták színterén érvényesülnek.
3. Így aztán nehéz megmondani, hogy az irodalomelmélet csupán inspirálója-e a humán tudományoknak, vagy uralni igyekszik azokat. Különösen akkor, amikor a jelentősebb elgondolásokkal szemben fölmerül az igény, hogy azok a fennálló értékrenddel szemben álljanak. Ezzel kapcsolatban Szilasi László így fogalmaz: „...az interpretáció, minden irodalomtudományos művelet alfája és ómegája, egy olyan egyedi és semmire sem való dolog, ami vagy nem is létezik a fennálló rendszerek számára, vagy rögtön, léténél fogva megbillenti azokat.” („Nyakvers (Irodalmilag releváns kontextus-e az angol jog?)”, Kovács-Odorics (szerk.), *DEkonFERENCIA*, Szeged- JATE Irodalomelmélet Csoport, 1984. 41.)
4. S az sem véletlen, hogy Pürrhon egyetlen írást sem hagyott hátra.
5. Az Egyesült Államokban például precedens értékű jogi problémákat okoz a *Microsoft Inc.* tevékenysége, melynek axiómája szerint a szoftver fogalmába úgyszólván minden belefér. Ezért a hagyományos gazdasági (így a kereszttulajdonlás megelőzését célzó) törvények érvényességét felfüggeszti például a bankrendszerben és a filmiparban való egyidejű részvétel, melyek csupán az információ alapegységének mennyiségi vonatkozásaiban és elrendezésében térnek el.
6. Erről Stanley Fish részletesen szól a *Consequences* oldalain.
7. Gondoljunk például a mai amerikai angolban normaként bevezetett *politikailag helyes* [politically correct] nyelvhasználatban érvényesülő feminista törekvésekre.

